

TADEUSZ BRAJERSKI

RÓWNOWAŻNIKI ZDANIA W AGAJ-HANIE KRASIŃSKIEGO

W różnego rodzaju pracach omawiających stylistyczne funkcjonowanie struktur składniowych równoważniki zdania są traktowane tak, jakby stanowiły typ konstrukcyjny zupełnie jednolity lub tylko w niewielkim stopniu zróżnicowany. Takie globalne ujmowanie sprawy równoważników jest zbyt powierzchowne. Różnorodne funkcje stylistyczne tych struktur wiążą się niewątpliwie z różnorodnością ich budowy syntaktycznej. Konieczna jest dokładna rejestracja i klasyfikacja równoważników z uwzględnieniem stylistycznej funkcji każdego z wyodrębnionych typów.

Klasyfikacja Z. Klemensiewicza (obszerna w książce *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej 1937* i uproszczona w *Zarysie składni polskiej 1969* ⁶⁾), uwzględniająca tylko syntaktyczne związki równoważników z konsytuacją tekstową i pozajęzykową, wydaje się jednostronna i niepełna. Konieczna jest jeszcze klasyfikacja umożliwiająca poznanie budowy syntaktycznej równoważników, mówiąca o tym, jakie składniki w nich występują, a jakie uległy elipsie. Skrzyżowanie tych dwu klasyfikacji, jeśli będzie możliwe, zadowolili prawdopodobnie i syntaktologa, i badacza stylu.

Tytułem próby podaję tutaj tę nową, „konstrukcyjną” klasyfikację równoważników wybranych z tekstu *Agaj-Hana* Z. Krasińskiego¹. Wyekscerpowany stąd materiał stanowi wprawdzie tylko niewielką część materiału zebranego przeze mnie do zamierzonej większej pracy o równoważnikach, zawiera jednak prawie wszystkie typy tych konstrukcji. Klasyfikacja jest tymczasowa. Nie próbuję jej jeszcze krzyżować z klasyfikacją Klemensiewicza.

Za równoważnik zdania uważam strukturę, którą Klemensiewicz w

---

¹ *Pisma Zygmunta Krasińskiego*. Wyd. Jubileuszowe, t. II, Kraków 1912. Przy cytowanym materiale podaję numer strony tego wydania, zachowując pisownię i interpunkcję. Przykłady poprzedzone myślnikiem, tak jak i przykłady w cudzysłowie, pochodzą z dialogów. O wyborze tej powieści zdecydowała zarówno liczebność równoważników, jak i — czego się łatwo domyślić — zainteresowania naukowe Jubilata. Konieczność zmieszczenia się na stosunkowo bardzo niewielkiej liczbie stron zmusza mnie do skrótów. Z tego powodu rezygnuję z całego „aparatu naukowego” oraz szerszych eksplikacji i polemik.

swoim *Zarysie* nazywa oznajmieniem. Nie uwzględniam zdań eliptycznych i wykrzyknień; odstępstwa od tej zasady sygnalizuję w tekście.

I. RÓWNOWAŻNIKI Z ORZECZNIKAMI RZECZOWNYMI I PRZYMIOTNYMI

Stara, przedpolska tendencja do opuszczania łączników w postaci 3. osoby l. pojedynczej i mnogiej słowa posiłkowego *być*, tzn. łączników *jest* i *są*, doprowadza do tego, że w polskich tekstach, zwłaszcza potocznych mówionych, występują bardzo często równoważniki złożone z podmiotów i orzeczników lub z samych orzeczników. Jest ich też sporo w *Agaj-Hanie*.

Elipsa łączników *jest* i *są* (w badanym tekście kilkakrotnie także w postaci 1. i 2. osoby praesentis słowa *być*) jest najczęściej fakultatywna: ogromna większość równoważników łatwo może być zmieniona w odpowiednie zdania z tymi łącznikami. Oczywiście tylko w czasie teraźniejszym, bo w innych czasach równoważniki te występować nie mogą; muszą być zmieniane w zdania z łącznikami *był* (-a, -o, *byli*, *były*) lub *będzie* (*będą*). Istnieją jednak struktury z obligatoryjną elipsą łącznika; są to równoważniki, które dawniej mogły się wymieniać ze zdaniami mającymi łącznik, a dziś (i w czasach Krasińskiego) tę właściwość zupełnie zatraciły.

Biorę tu pod uwagę tylko orzeczniki rzeczowne i przymiotne. Wy różniam 5 grup.

1. Pierwsza grupa obejmuje równoważniki z orzecznikiem rzeczownym i z łącznikami *oto* i *to*.

a. Zapisów z łącznikiem *oto* jest tylko dwa:

(1) „Do upadłego bronić się i upaść” — *oto* jego ostatnia *pociecha*, 494. (2) woda i lód — *oto świat* jego — 553.

b. Podmiot z łącznikiem *to* i orzecznikiem widać tylko w jednym zapisie:

(3) — [...] Dżarmida tłumy czarne posępne — *to stada* kruków, bez blasków, jakie sieją ozdobne szaty. [...] 405.

Podmiot oddzielony wykrzyknikiem od łącznika z orzecznikiem:

(4) Ach, *to nic* jeszcze — więzienie i wygnanie — ach, *to nic* jeszcze — 420.

c. Sam orzecznik z łącznikiem *to* (odnoszący się do podmiotu układowego) wystąpił w narracji 21 razy, w dialogu 19. Przykłady:

(5) pędzą na dwóch koniach jeźdźcy [...] — *To* Urassowa *Tatarzy* — zamordowali męża twego i wracają po ciebie. 403. (6) — [...] Hurysso moja, *to szalbierz, żyd, oszust* — zawołał straszliwym głosem, wskazując w stronę, kędy leżało ciało Dymitra — 407. (7) Z czoła sądząc i z pychy na niem. *to mąż i mąż* dużego ramienia. 396. (8) *Pokój to* skryty zabitego kniazia. 418. (9) Dostojny *to mąż*, uro-

dziwej postawy, wąs dziarsko opędził mu usta; 437. (10) ale myśli jaśniej krążą już po mózgu, choć im jeszcze brakuje związku, choć to jeszcze *gwiazdy*, błyszczą-
ce mgnieniem oka, a gasnące bez powrotu. 439.

d. Orzecznik w postaci zaimka pytającego i względnego z łącznikami *to* i *to za* (2 zapisy w partii dialogowej):

(11) — [...] Oh, ty nie wiesz, *co to bitwa* nasza. 402. (12) — [...] *Co to za imię?* 547.

2. W drugiej grupie są bezłącznikowe równoważniki złożone z podmiotu i orzecznika.

a. Podmiot ma postać rzeczownika lub zaimka osobowego; orzecznik stoi w narzędniku, rzadziej w mianowniku. W partii narratora jest zapisów 3, w dialogu 6; cytuję wszystkie:

(13) — [...] w ogrodach z róż, gdzie fontanny biją tęczami, gdzie *motyle* drogiemi *kamieńmi*, a *kwiaty* motylów *kochanki*, piasek złotem polyska [...] 401. (14) może mu się zdaje, iż ten *obraz marzeniem*, co się stawilo na rozkaz wyobraźni, 414. (15) — [...] Ha, niewierny tu przesiadywał, modlił się pies, a *ty* jego *żonę*, ciebie w ramionach trzymał [...] 420. (16) niktby i na chwilę nie wątpił, że *ona królową*. 445. (17) — [...] przecie *my nie bisurmany!* 476. (18) W jej objęciach *Zarucki innym człowiekiem*. 494. (19) — [...] *ona krzewem róż* edeńskich wśród głu-
chej puszczy [...] 503. (20) — [...] *Ja tu panem* na całą pustynię. [...] 539. (21) — [...] Tam, hurysso moja, nas dwoje będzie, a *świat* cały naszym *łożem* miłości, 540.

Ostatni przykład można uważać za zdanie eliptyczne. W zapisach 20, 15 i 17 widać elipsę łączników *jestem*, *jesteś* i *jesteśmy*; można to uważać za wynik wpływu składni ruskiej, zwłaszcza w zapisie 17 z orzecznikiem w mianowniku.

Osobno należy wymienić równoważniki złożone tylko z orzecznika rzeczownego z podmiotem w zdaniu nadrzędnym (zap. 22) i z podmiotem w postaci zdania podrzędnego (zap. 23):

(22) z pod sobolowego kołpaka pierścienie włosów, pod szubą nadymające się dwie fale, na licach gładkość, na ustach wdzięk i ponęta róży wydają, że *niewiasta*. 396. (23) — [...] *Czyż moja wina*, że w tej chwili perła rozumu roztopiła się w tobie, że *gwiazdy* twoich ócz zgasły? 443.

b. Podmiot w postaci zaimka wskazującego *to*, który odnosi się do układowego podmiotu opisanego tekstem (zap. 24—26) lub pełni zarazem funkcję zapowiednika zespolenia (zap. 27):

(24) — Hurysso moja, kiedy senną cię zastaję, lubię wbijać się wzrokiem w twoje lica i długo stoję przy tobie, dopóki cię struny nie obudzą. Lecz mi żywszej trza rozkoszy, *to początkiem* pieśni dopiero! 444. (25) — [...] *Snem to, snem*, niewolniki moje, a *nie prawdą!* 508. (26) a zresztą przestałby i na tem, że *to chęcią* Maryny, 472. (27) *To nierozwiązaną tajemnicą*, jakim sposobem zapoznał się z nie-
mi, jakim trafem dostawał się do więzienia Maryny.

c. Orzecznikiem jest zaimek względny w mianowniku (wypowiedzenia podrzędne dopełnieniowe). Cytuję wszystkie zapisy:

(28) jako przystało na męża, który nie wie, *co trwoga* i *co ukłon* komu, 466. (29) inne już poznały, *co rozkosz*. 491. (30) I może nie wie już, *kto ona*, skąd przyszła, 550.

Należałoby tu też chyba wliczyć zapisy, które można także uznać za zdania eliptyczne:

31) — [...] Ale Waszmość pamiętaj, kto jesteś, a *kto ja!* 398. (32) on nie wie, co to jest sąd Boga, ale wie i czuje, *co płomień*, który piersi mu pożera! 511.

3. W tej grupie są równoważniki z orzecznikiem przymiotnym (właściwościowym). Występuje on najczęściej w postaci przymiotnika i imiesłowu biernego oznaczającego cechę rezultatywną podmiotu, rzadziej w postaci zaimka rodzajowego, imiesłowu na *-ący*, liczebnika *jeden* (3 zapisy) oraz wyrażenia przyimkowego (2 razy, zap. 42 i 43) i porównawczego (3 razy, zap. 44 i 45); formacje przymiotnikowe w mianowniku, rzadko w narzędniku (zap. 39) i dopełniaczu (zap. 59).

a. Podmiot w postaci rzeczownika lub zaimka; przykłady:

(33) Drugie [stoły] *rozrzucone*, jak wyspy rozpusty, pomiędzy sosnami, 394. (34) a *szaty* ich *polskie*, 395. (35) ale na ręce [...] świeci pierścień, a on dobrze *znany* jej, bo krzyknęła. 396. (36) — [...] Ich *korony* naszych krymek *nie warte*. Ich *kamienie* *nie warte* kwiatku polnego na niwach Tekbiru. 403. (37) *Jedno* [jest] tylko *okno* strzelnicą wykute w murze; 435. (38) „*Jaki* z niego *bojarzyn!*” 500. (39) — Do moich tysiąca przydaj dwa tysiące Kumańskich, a *twoją Maryna*, a *twoim Zaruscki!* 500. (40) — [...] *krasa* jej najchrobrsze serce zmiękczy, a *ty młody i niewierny!* 503. (41) — Naprzód — woła — *naprzód!* Oni tu; i *hurysa* [jest już] *moja* i przekłety jej mąż, 508. (42) Krzyż już *dokończony*: cały z *drewna*, 518. (43) — [...] z *szczerego jedwabiu* jej *pukle...* 503. (44) — [...] nie z obozem, gdyby miasto, wojować tu trzeba, ale z garstką, w której każdy *jeździec*, jak *strzała*, a *rumak* każdego, jak *pierze u strzały*. 500. (45) I chwyta za rączkę, *rączka* *gdyby* z *marmuru*, 513. (46) — [...] *Przekłeta* owa *noc*, owa *pogoń*, owa *tatarskie pachole*, *przekłęci Moskale*, niewierni Marynie, 483.

W zapisie 40 widać elipsę łącznika *jesteś*; to rusycyzm. W zapisie 46 elipsa łączników *niech będzie* i *niech będą*.

Równoważników z podmiotem i orzecznikiem właściwościowym jest w *Agaj-Hanie* 138 (w narracji 98 ze 113 orzecznikami, w dialogu 42 z 53 orzecznikami). Trudno je często odróżnić od równoważników zawierających tylko podmiot z przydawką (zob. niżej w części VII).

Do tego typu należy również zaliczyć równoważniki złożone tylko z orzecznika właściwościowego, przeważnie przymiotnikowego (raz tylko w postaci wyrażenia przyimkowego, zap. 56). Ich podmiot znajduje się w zdaniu poprzedzającym, współrzędnym lub podrzędnym; wliczyłem do nich 3 zapisy z orzecznikiem po spójniku *choć* (wypowiedzenia okolicznikowe przyzwolenia, zap. 56—58). Takich równoważników jest 31 (w narracji 28 orzeczników, w dialogu 3). Przykłady:

(47) tu i owdzie na białem tle plama krwi, już *sucha* — znać, że od kilku godzin pije z niej powietrze — ale jeszcze nie *czarna*, dotąd *czerwona*, *połyskująca* — znać, że dzisiaj wylana. 393—394. (48) Przed nimi [stołami], co zostało czystego miejsca od boru, [...] to *zawalone* taborem wywróconych sani; 394. (49) kagańcowe połyski już bieżą po ścianach, jeszcze *słabe*, jeszcze *blądzące*, ale coraz *żywsze*, coraz *pełniejsze*. 431. (50) — [...] Perłę miałem w ręku ze skarbu Allaha i, nie-uważny, puściłem ją w morze! *Przekłęty, przekłęty* [jestem] — 450. (51) w otworzystych oczach znać, że i do surowych i do namiętnych spojrzeń *zdatne*; 410. (52) wszak belka coraz gniew się bardziej — już *jęczy*, bo bliska *pęknięcia!* 418. (53) [Agaj-Han:] — [...] sama jesteś wśród hufców moich! [Maryna:] — Wiem o tem, że *sama*, i dlatego na śmierć się gotuję. 538. (54) *gotów* zapomnieć o chwale i łupieży, byleby zyskać uśmiech dziękczynienia 486. (55) rzuca się ku niej, *radby* ją porwać w objęcia 540. (56) zemdlął zupełnie; ale *choć bez zmysłów*, trzymał się sznura, 461. (57) bo, choć lubieżny uśmiech usiadł mu na ustach, bo, *choć* tyle *wzruszony*, iż bliskim rozczulenia się wydaje, [...] 534. (58) nieraz, *choć słabszy*, okręcił się giętko naokoło wroga i nagiął ku ziemi; 540.

b. Podmiot w postaci zaimka względnego w równoważniku parentetycznym (1 zapis):

(59) A one tony nie brznią posepnie, [...], a *co dziwniejszego*, ona każdy z nich, gdyby na jawie, rozeznac potrafi, 429.

c. Równoważniki z podmiotem w postaci zaimka względnego (podrzędne podmiotowe); tylko 2 zapisy:

(60) ale *kto szczęśliwszy*, *kto zręczniejszy*, ten wspina się w górę. 529.

4. Odrębną grupę stanowią równoważniki, które miały dawniej przymiotnik lub imiesłów bierny w funkcji orzecznika i mogły się wymieniać ze zdaniami z łącznikiem *jest* (*są*), dzisiaj jednakże występują zawsze bez łącznika z dawnym orzecznikiem w funkcji osobowego lub bezosobowego orzeczenia (obligatoryjna elipsa łącznika).

a. Za równoważnik uważa się wypowiedzenie z „orzecznikami” *powinien* i *winien* (w znaczeniu 'powinien'). W *Agaj-Hanie* są tylko dwa zapisy tej struktury:

(61) — [...] imię [...] twoją hardość ukrócić *powinno*. 537. (62) — [...] Teraz już między nami *winna* nastać zgoda. 523.

W najstarszej polszczyźnie wypowiedzenia z *powinien* można było używać z łącznikami w postaci prezentywnych form słowa posiłkowego *być*: *powinien* (*powinna*, -o) *jeśm'* (*jeś*, *jest*), *powinni* (-y) *jesmy* (*jeście*, *są*) itd. Formy słowa posiłkowego zrosły się z orzecznikiem: *powinien-em* (*powinna-m*, *powinno-m), *powinien-eś* (*powinna-ś*, *powinno-ś), *powinni-smy* (*powinny-smy*; około połowy XVII w. to -*smy* zmienia się w -*śmy*), *powinni-ście* (*powinny-ście*); w trzech osobach łączniki *jest* i *są* zanikły. Miał tu więc miejsce taki sam proces, jaki obserwujemy przy tworzeniu czasu przeszłego czasowników: *pisał-em* (-a-m **-o-m*), *pisał-eś* (-a-ś, **-o-ś*),

pisal (-a, -o) itd. Formacje *powinien* (-a, -o), *powinni* (-y) mają dziś znaczenie czasownikowe, pełnią mianowicie funkcje 3. osoby singularis i pluralis czasu teraźniejszego (analogia: *on powinien* jak *on pisał*, *one powinny* jak *one pisały* itd.), wydaje się więc, że wypowiedzenia z *powinien* należałoby uznać za zdania, nie za równoważniki zdań. Czas przeszły: *powinien był*; czasu przyszłego brak (zamiast *powinien będzie mówimy *będzie musiał*).

b. Do tego typu należy również konstrukcja złożona z podmiotu i z takiego imiesłowu biernego, w którym nie odczuwa się funkcji orzekania o cesze rezultatywno-stanowej podmiotu, lecz funkcję orzekania o czynności biernej. Chodzi o typ *Obóz zwinięty* w znaczeniu 'obóz został zwinięty', nie w znaczeniu 'obóz jest (teraz) zwinięty, jest w stanie będącym rezultatem czynności zwinięcia'. Równoważniki takie powstały w czasie, gdy praeteritum passivi od czasowników dokonanych i niedokonanych tworzą zestawiając imiesłów bierny na *-ny* i *-ty* z prezentywnymi formami posiłkowego czasownika *być*: *jestem pochwalony*, *jest kupiony* itp. znaczyło wtedy tyle, co dziś *zostałem pochwalony*, *został kupiony* itp.

Istnieje pogląd, że równoważnik ten jest w w. XVII i XVIII wynikiem wpływu odpowiedniej konstrukcji łacińskiej (por. np. u Tacyty: *Transpadani in civitatem recepti* zamiast *recepti sunt*). Pogląd ten jest — moim zdaniem — błędny, bo konstrukcje tego typu występowały w języku mówionym i pisanym od najdawniejszych czasów bez przerwy do początku XIX w., a później, do dziś, używane były i są w języku potocznym, por. np. *Słyszałem, że Janek usunięty ze szkoły* lub (głos telefonistki) *Rozmowa skończona?*

Konstrukcji tego rodzaju jest w *Agaj-Hanie* 5, wszystkie w partii narracyjnej (2 z podmiotem wewnątrz równoważnika i 3 z podmiotem w zdaniu nadrzędnym):

(63) Ale dosyć dnia jeszcze, by oświecić te wzgórki [...], które kołem okrążają równinę, z której *śnieg zmieciony*, a nie wietrzysko go zmiotło, ale ręka ludzi 393. (64) Nazajutrz obóz moskiewski *zwinięty*, wojska wstecz wracają ku Wołdze, 504. (65) ale krew jeszcze nie czarna, dotąd czerwona, połyskująca — znać, że dzisiaj *wylana*. 394. (66) Jego twarz pochylona, jakby czuł, że uległ po walce, że *zgnębiony* [= pognębiony] na zawsze. 444—445. (67) [Maryna] stoi na przodzie statku [...], udając męskie oblicze, by nikt nie wątpił, że *zrodzona* do berła. 478.

Zapisów z imiesłowem biernym dokonany, który można rozumieć podobnie, jest więcej, wszystkie jednak takie zapisy wliczyłem do równoważników z orzecznikiem przymiotnym, bo przy imiesłowach można raczej wyczuć elipsę łącznika *jest* (*są*) niż elipsę łącznika *został* (np. *Drzwi otwarte* to raczej 'drzwi są otwarte, stoją otworem' niż 'drzwi zostały otwarte').

c. Za równoważniki uważa się też konstrukcje z bezosobowym orzeczeniem typu *ujrzano, tknięto*. W języku staropolskim można było te równoważniki wymieniać ze zdaniami typu *Ujrzano jest (było)*; dziś łącznika się nie używa. Nie wiemy jeszcze dokładnie, w jaki sposób i dlaczego ta bierna pierwotnie konstrukcja zmieniła się w czynną. Zapisów 9 w partii narracyjnej i 1 w dialogu. Przykład:

(68) Jemu nic się nie stało — ni go w powrozy spętano, ni tknięto żelazem: 431.

5. W osobną grupę trzeba zebrać konstrukcje zredukowane do części najważniejszych pod względem semantycznym, całkowicie zleksykalizowane.

a. Równoważnik *Dziwna, że...* będący skrótem dawnego *Dziwna rzecz jest, że...* Zanikł tu orzecznik i łącznik, została tylko przydawka do orzecznika. Tylko 1 zapis (w narracji):

(69) Nauradyn wpatrywał się w nią i długo i długo. *Dziwna, że* tak nagle się uciszył — 535.

b. Równoważnik *To pewna, iż...* skrócony z *To pewna rzecz, iż...* Pojedynczy zapis (narracja):

(70) nie wiedzieć, skąd [...] przeczucie zleciało; ale *to pewna, iż* rozgości się w duszy i z niej już się nie oddali, 492.

c. Równoważnik *Mniejsza o (kogo, co)* skrócony ze *Sprawa o (kogo, co) jest mniejsza*. Zanikł tu podmiot i łącznik. Dziś mówimy także *Mniejsza z (kim, czym)*. Zapisów 4 (1 w narracji i 3 w dialogu):

(71) Słońce ku stepom się spuszczało, ale *mniejsza o to!* 476. (72) „Wyginą owe tysiące bez żywności i o takim mrozie; *mniejsza o to,* [...] w domu zastanę nieślawę, [...] ale *mniejsza i o nią* — [...]” 496. (73) — [...] *Mniejsza o śmierć* dla nas, którzyśmy nieśmiertelni 545.

d. Można tu też włączyć równoważnik *Prawda* (sam orzecznik rzeczowny) skrócony z *To jest prawda*. Często używamy go w parentezie o charakterze modalnym. Zapis tylko 1 (narracja):

(74) *prawda* — on był lęklwym, kochał panią 536.

II. RÓWNOWAŻNIKI OPARTE O FORMACJE PRZYSŁÓWKOWE

Chodzi tutaj o równoważniki z orzecznikiem nie tylko w postaci wyraźnego przysłówka, lecz również w postaci różnych formacji zbliżonych znaczeniowo do przysłówka. Takimi formacjami są niektóre rzeczowniki, np. *nie sposób, żal, czas*, niektóre wyrażenia przyimkowe, wyrazy *potrzeba*

(*trzeba, trza*) i *można*, a nawet czasowniki w bezokoliczniku takie jak *wi-dać, sły-chać, znać* (także *czuć*, którego w *Agaj-Hanie* nie ma). Równoważniki te charakteryzują się tym, że ich orzeczniki ujmowane są w systemie jako formacje rodzaju nijakiego (neutralne), co widać wyraźnie przy zamianie równoważników w zdania preterytywne: *Było mi zimno, Czas było wracać, Było już po obiedzie, gdy..., Trzeba było coś robić, Sły-chać było gwar, Czuć było stęchliznę* itp. Elipsa łącznika *jest* w tej klasie równoważników może być bądź fakultatywna, bądź obligatoryjna.

1. Do pierwszej grupy należą równoważniki mogące się wymieniać w czasie teraźniejszym w zdania z łącznikiem *jest* (elipsa fakultatywna).

a. Orzekającą częścią równoważnika jest przysłówek oznaczający ilość (liczebny). W *Agaj-Hanie* w tej funkcji zostały zapisane przysłówki (*nie*) *dosyć* (8 razy), *nie dość* (raz), *tyle* (9 razy), *ile* (3 razy) oraz *mało, mniej, więcej* i *pełno* (po jednym zapisie). Równoważnik tego typu jest zawsze, jako całość, odpowiedzią na pytanie *Ile (ilu) jest (kogo, czego)?*, przy czym orzecznik pozostaje zawsze pod akcentem zdaniowym (nie akcentowany lub akcentowany przysłówek liczebny może być także przydawką, zob. np. zap. 175, 198, 227).

Przysłówki (*nie*) *dosyć* i *nie dość* występują tu z dopełniaczem rzeczownika i zaimka (zap. 75), raz z bezokolicznikiem (zap. 77), raz ze zdaniem podrzędnym (zap. 78) i raz odnośnie do układu opisanego tekstem (zap. 79):

(75) Ale *dosyć* dnia jeszcze, by oświecić te wzgórki, 393. (76) *nie dość* mocy na jeden podrzut, na jedno ukąszenie. 446. (77) *dosyć* raz przebiegnąć te rysy naciągnięte, [...], by wyczytać [...]. 534. (78) „Czyż *nie dosyć*, żeś podbiła mnie na służalca, żeś mnie dzieckiem swej woli uczyniła? [...]” 445. (79) — [...] Hurysso, czy *dosyć* na jednego wroga? 421.

Inne przysłówki liczebne występują z dopełniaczem rzeczowników i zaimków; przykłady:

(80) — Na różańcu mego ojca *tyle* rubinów [...], *tyle* dyamentów, *ile* miast pod nim; w haremie *tyle* dziewczę, *ile* gwiazd na niebie, a jedna tylko królowa [...] — matka moja. 401. (81) *tyle* skał, *ile* drzew w borze, wszystkie podobne do siebie, 507. (82) lecz im *więcej* przeszkód, tem srożej wre mu w piersiach chęć dostania się do wieży. 427. (83) jak gdyby gwiazda nocy była marą, na którą spojrzeć pięknie dopóki w niebiesiech, ale z której *mało* pociechy na ziemi. 457 (84) coraz ich [łodów] *mniej*, coraz mu ciasniej. 553. (85) ale zarazem w nim [krzyku] odbiła się cała dusza: *pełno* zniszczonych nadziei — żądza niewstrzymana osiągnięcia ich raz jeszcze. 396.

Takich konstrukcji jest razem 23 (w narracji 18, w dialogu 5).

b. Podstawową częścią równoważnika jest przysłówek określający, często emocjonalnie, układ stosunków w przestrzeni i czasie. Są tu przy-

słówki: *ciemno* (2 razy), *ciemniej*, *niedaleko* (2 razy), *bliżej*, *głucho* (2 razy), *pusto*, *huczno*, *samotno*, *zimno*, *okropnie*, *posępno* i *za późno*. Zapisów w narracji 14, w dialogu 1. Przykłady:

(86) *Głucho, samotno* — chyba, że słycać jeszcze pluskanie krwi z żył trupów. 470. (87) [Agaj-Han na krze lodowej] To mu się wydaje, że kręci się na jednym miejscu, to znowu, że olbrzymy krainy nadziemskiej podają mu dłonie i ciągną go z sobą, a *zimno*, a *okropnie*, a coraz *ciemniej*, 553. (88) na dziedzińcu pod nim i *pusto* i *głucho*, na dalszych *huczno* i płoną pochodnie. 432. (89) *Ciemno* po tych korytarzach, *ciemno* po tych lochach, którymi młode pacholę wiedzie niewiastę o poważnem licu. 444. (90) [księżyc niknie] wtedy *posępno* na świecie dokoła. 454.

Osobno należy wymienić równoważnik w postaci przysłowka *dobrze* wyrażający ustosunkowanie się nadawcy do przedstawionej mu sytuacji (dialog, 1 zapis):

(91) [Agaj-Han zapewnia uwolnioną przez siebie Marynę, że stronnicy na nią czekają. Maryna:] — *Dobrze*. Wiedz nas Waszmość dalej, 445.

c. Przysłowki *dobrze*, *źle*, *miło*, *smętno*, *dziwno*, *głodno*, *mroźno*, *zimno*, *ciaśniej*, *niedaleko*, *doma* (po jednym zapisie), *mdło*, *słabo* i *daleko* (po 2 zap.) oznaczające stan psychiczny i emocjonalnie przeżywaną sytuację przedstawionych osób; „podmiot psychiczny” w celowniku (dopełnienie przedmiotowe dalsze). W narracji zapisów 15, w dialogu 2. Przykłady:

(92) *mdło*, *mdło* w piersiach nieszczęśliwej, już pada. 420. (93) młodźcom *głodno*, cały dzień nie jedli, nie pili; młodźcom *słabo*, cały dzień walczyli, 424. (94) — *Daleko* mi do mojej krainy [...], *daleko* do nadbrzeżów 440. (95) im nie *mroźno*, im *dobrze*, im *doma* wśród zawiei i śniegów. 495.

d. Częścią podstawową są przysłowki *lepiej* (3 razy), *dobrze* i *łatwiej* (po 2 zap.), *trudno*, *łacno*, *śladno*, *śladniej*, *pięknie*, *darmo* (po jednym zap.) i *wolno* (2 razy); przy nich są bezokoliczniki ze swoimi określeniami. Przysłowki te oceniają sytuacje ze względu na sposób ich przeżywania (*dobrze*, *lepiej*, *pięknie*) oraz określają stopień trudności akcji oznaczonych bezokolicznikami (*łatwiej*, *trudno* itp.), ich skuteczność (*darmo*) i ich zależność od czyjejs woli (*wolno*). Zapisów takich jest 9 w narracji i 6 w dialogu. Przykłady:

(96) — *Dobrze* Waszmości grać na cymbałach i kotłach 398. (97) po łoskotach i jękach wielu *łatwo* poznać, że nieprzyjacielskiego okrętu ostatnia dobiega godzina; 480. (98) z czoła mu wyczytać *śladno*, iż w duchu głęboko się namyśla; 535. (99) Nie *łacno* rozum odwołać, kiedy opuści duszę i zostawi pustkami, 551. (100) Ale *darmo* w niej szukać dziewczyny o powiekach, skorych do zniżeń, 408. (101) — Radźcie — *wolno* każdemu zdanie powiedzieć 496.

e. Podstawowa część (orzekająca) w postaci rzeczowników *nie sposób* (5 razy), *żał* (2 razy) i *czas* (1 raz), przy nich bezokoliczniki z określeniami, raz *żał* z dopełniaczem rzeczownika. Chodzi tu o subiektywną ocenę czyn-

ności (możliwość, konieczność) oraz o przeżycia psychiczne z nią związane. Zapisów 8 (1 w dialogu, reszta w narracji). Przykłady:

(102) a wszystko, co na równinie, to śpi w zmierzchu i tego rozeznac *nie sposób*; 451. (103) *Żal* mu jednak zamiarów, 494. (104) ale nie *żał* ginąć wobec tak dziarskiego hetmana 510. (105) — *Czas* jeszcze przypomnieć się Bogu. 530.

Tutaj można by jeszcze wliczyć zapis

(106) *Dzisiaj* jeszcze *pora* [= czas] wam, duchy — dajcie przestrożę pielgrzymowi, który się wybiera w nieznaną manowce. 521.

f. Częścią orzekającą jest wyrażenie przyimkowe określające sytuację (2 zapisy w narracji):

(107) Teraz już *po* *biesiadzie*; 393. (108) [koń] stoi na miejscu, nie idzie w głąb zaraz, bo pracuje jeszcze, ale *ktokolwiek* nań patrzy, nie wątpi, że już *po nim*. 460.

g. Równoważniki w postaci bezokoliczników *widać* (8 razy), (*nie*) *słychać* (30 razy) i *znać* (*kogo, co* — 15 razy, ze zdaniem podrzędnymi z *że, jako, by* — 26 razy). W narracji zapisów 77, w dialogu 2. Przykłady:

(109) głowy ni dalej, ni w prawo, ni w lewo *nie widać* 396. (110) — [...] *nie widać, nie słychać* Diwa, 406, (111) Od dawna *nie słychać* już o carowej — 466. (112) *słychać*, jak podkowy nurzą się w śnieg, 395. (113) *Znać* na kurzu podłogi stóp jego ślady, 418. (114) Był to krzyk nagły, głośny; *znać* po nim, że mowa z tych ust zwykle padać musi, jak tony muzyki — 396.

Są też zapisy ze *znać* w znaczeniu 'prawdopodobnie' (7 zapisów), np.

(115) Strażnicy, *znać*, śpią głęboko, kiedy on między nimi tak cało przejść potrafi. 412. (116) — [...] *znać*, grzechy moje stanęły wałem między nimi a mną. 524.

2. Równoważniki, które w czasie teraźniejszym nie mogą się zmieniać w zdania z łącznikiem *jest*; elipsa tego łącznika jest tu już obligatoryjna, nie fakultatywna. W czasie przeszłym musi wystąpić łącznik *było*, w czasie przyszłym — *będzie*.

a. Częścią orzekającą są: *potrzeba* (1 zapis), *trzeba* (17 razy), i haplologiczne *trza* (8 razy); przy nich stoi bezokolicznik z określeniami (16 razy), często też dopełnienie w dopełniaczu (9 razy) lub w postaci wyrażenia przyimkowego (1 zapis, 119). W narracji 16 zapisów, w dialogu 10. Przykłady:

(117) *wprzód* *pęknać* jego piersiom *trzeba*. 399. (118) Chwili jeszcze jej *trzeba*, nim całkiem *weźmie* górę nad wzruszeniem. 420. (119) A carowa wyglądała tej nocy właśnie, jak *trzeba* na drażnienie męskiego serca 412.

b. Równoważnik złożony z *można*, bezokolicznika i różnych jego określeń. *Można* jest skrótem dawnego zdania *Jest rzecz można* (= możliwa); ze zdania tego została tylko przydawka orzecznika *rzecz* (por. *Dziwna, To pewna, Mniejsza o coś* w części I pod 5a, b i c). *Dzisiaj* już zupełnie nie

widać, że to przymiotnik: w semantyce i w składni nastąpiło tu zrównanie z przysłówkami typu *dobrze (jest, było, będzie), wolno* itp. Zapisów 8, tylko w narracji. Przykłady:

(120) a on [tron] tak wysoki, że ledwo już jej Marynie dojrzeć *można*. 435. (121) Stąd wstecz się tylko wrócić *można*, 513.

III. RÓWNOWAŻNIKI ZBUDOWANE NA BEZOKOLICZNIKU

Równoważniki złożone z bezokoliczników i z ich określeń nie zostały jeszcze dostatecznie przebadane, zwłaszcza w aspekcie historycznym, dlatego podana niżej ich klasyfikacja może budzić zastrzeżenia. Wyróżniam tu dwie grupy.

1. Równoważniki, które w czasie przeszłym zmieniają się w zdania z orzeczeniem *było*.

a. Bezokolicznik oznacza czynność (stan) konieczną; można się w nim dopatrzeć elipsy wyrazu *trzeba*. Zapisów 6:

(122) mówi mu o Kremlinie — o bitwach i sławie; a jemu tyło tego *sluchać*, bo on za nie waży trudy 453. (123) kilka dni sokołowi *lecieć* ponad tymi stepami, a wzroku mu nie stanie, 506. (124) „[...] Dnia sądnego *czekać*, aby [ich kości] na jaw się wydobyły!” 497. (125) „Do upadłego *bronić się i upaść*” — oto jego ostatnia pociecha, 494. (126) Bo też w Marynie *nie patrzeć* szlochów i niewieściej słabości — 435.

b. Bezokolicznik oznacza czynność (stan) możliwą; zaszła tu chyba elipsa wyrazu *można*. Zapisów 9:

(127) „[...] kiedy mróz, to słońce okazałe, a gwiazd *nie policzyć*, tyle się ich skrzy w górze. [...]” 497. (128) o siodłach *ani myśleć*, 509. (129) *nie rozpoznać*, czy on goni myślą za środkiem jakim, czy też poddał się zupełnie zwątpieniu. 519. (130) krew jeszcze pluska z czoła i piersi, ale zresztą żadnego ruchu *nie dostrzedz* w ciełe. 524. (131) duszę puścić trzeba w niebieskie szlaki, w drogę, u której początku się stoi, a której końca *nie domyślać się*, o Panie Boże! 542. (132) Pośrodku *słyszać szum*, ale *nie dojrzeć* nurtów pędzącego koryta, 456. (133) *Nie dojrzeć* przeciwnych nadbrzeżów, 456. (134) Nadbrzeżów Jaiku *nie dojrzyć* już, 553. (135) Kątem ostrym wiąże się u góry sklepienie, przynajmniej tak *się domyślać*, bo w połowie ścian poczyna się ciemność i ta zakrywa resztę lochu. 434—435.

Do tych zapisów dodać należy pojedynczy zapis z bezokolicznikiem *nie wątpić* i 6 z *nie wiedzieć* w narracji; przykłady:

(136) *nie wątpić*, że i Sahajdaczny już gromadzi swoich naokoło miasta. 437. (137) *Nie wiedzieć*, jak poszło żelazo, czy głębnią, czy płazem, 431. (138) *nie wiedzieć*, co go wstrzymało 452.

c. Bezokolicznik oznacza czynność (stan) konieczną lub możliwą; chodzi tu o równoważniki rozpoczynające się od zaimków oraz przysłówków zaimkowych pytajnych i względnych. Zapisów 5:

(139) i rozmyśla, *jakby* sobie i carowi *dogodzić*. 496. (140) Nie wiedział, *co wyrzec*, Horbrow, 504. (141) *bo gdzież* już szukać milszej nadziei nad to, czem teraz napawa serce [...] ? 487. (142) „[...] *Gdzież* w tej obszerności szukać garstki ludzi? [...]” 497. (143) nie wiedząc, *co czynić*, to płacze, jak dziecko, to zgrzyta jak potępieńiec. 540—541.

d. Bezokolicznik oznacza czynność będącą uwarunkowaniem innej czynności (okolicznik warunku). Tylko 2 zapisy:

(144) — [...] Kiedym świsnął, [...] przybiegły do mnie, kiedym pogłaskał, z radości tarzały się w piasku, a *krzyknąć*, to klękały, by łatwiej się było. 484. (145) — [...] Widziałem, zważałem, kiedym przechodził, [...] wiecznie tam lodu niemasz, otwór ... *Pchnąć* — zleci — Moskałom się nie dostanie 548.

e. Bezokolicznik w równoważniku zdania okolicznikowego miejsca z odcieniem warunkowym (1 zapis):

(146) *gdzie* tyło *spojrzeć*, przepaść lub cypel, pieczara lub pochyłość. 509.

2. Równoważniki nie mogące się zmieniać w czasie przeszłym w zdania z orzeczeniem *było*.

a. Bezokolicznik „optatywny” — 1 zapis:

(147) Takim życiem *żyć* wieki całe i *nie umrzeć* nigdy, mogąc umrzeć codzień! 488.

b. Bezokolicznik w funkcji trybu rozkazującego („imperatywny”) — 5 zapisów, tylko w dialogu:

(148) — W szeregi się *zewrzeć*, zstępuje carowa! 411. (149) — Jak tylko wpadniecie, a już mrokiem, *podpalić* dom jaki u wnijsia, pierwszy lepszy [...]. Tej pierwszej nocy *nie tknąć* mi się ni dziewczki ni wina, ale *strzedz się* zasadzek i *rabac*, dopóki sił stanie! 476.

c. Bezokolicznik w funkcji orzeczenia wypowiedzenia podrzędnego, najczęściej celowego, zaczynanego spójnikami *by*, *żeby*, *ażeby*, *byleby*. Zapisów 44 w narracji, 5 w dialogu. Przykłady:

(150) *żeby* pierścień *wyjąć*, musiał dobyć kindżału 398. (151) ani schyliła się, *by* ręką *pociągnąć* po nim, 417. (152) Ale dosyć dnia jeszcze, *by* *oświecić* te wzgórki, 393. (153) trza było dzielnego parcia stopy, *by* ziemię *poryć* tak twardą. 395.

Są w tym także zapisy z bezokolicznikiem usprawiedliwionym dzisiaj tylko w języku potocznym:

(154) Maryna ręką znać dała, *by* *płynąć* ku miastu [= *by* płynęli z nią ku miastu]. 480. (155) wnet wyrzeknie, *by* jeńca *wypuścić* 482. (156) — [...] Ja wnoszę, *by* *pędzić* dalej; 499.

Są też konstrukcje błędne:

(157) Trza napoju, *by* mózg przewiercić do dna [= by napój przewiercił mózg], 492. (158) ledwo [Marynie] szubę zostawili, *by* zakryć się od zimna [= by się zakryła], 434.

Kilkakrotnie użył Krasieński dawnego imiesłowu na *-ł* zamiast bezokolicznika (wpływ konstrukcji łacińskiej); przykłady:

(159) a nie tyle [Zarucki] kocha się w życiu, *by* cieszył się przedłużeniem o gozdzinę. 528. (160) lufę obciera z rosy, *by* składniej celować *mógł*. 527.

IV. IMIESŁOWOWE RÓWNOWAŻNIKI ZDAŃ

Konstrukcji z imiesłowem współczesnym (na *-ąc*) jest 230 w narracji i 25 w dialogu, a z imiesłowem uprzednim (na *-wszy* i *-wszy*) 41 w narracji i 5 w dialogu. Przykłady:

(161) Przeszła godzina godów, dziwne po sobie *zostawując* ślady. Płótna namiotów leżą na ziemi, czasem *dyszac* fałdami, kiedy wiatr pod nie się wkradnie — 393. (162) *zbliżywszy* się do pani, ujął za dłoń 398.

Wśród tych licznych konstrukcji jest jedna anakolutyczna:

(163) — [...] *świat mój* wydaje mi się teraz chwałą nadludzką, *patrzac* na świat wasz, huryssso moja. 403.

V. RÓWNOWAŻNIKI Z WYKRZYKNIKIEM W FUNKCJI ORZECZENIA

Pojawiają się one rzadko w *Agaj-Hanie*. W funkcji orzeczenia występują tu wykrzykniki *precz* (2 razy) i *biada* (4 razy).

(164) *Precz* mi z tem wspomnieniem, [...]! 536. (165) — [...] *Precz* mi z ojczyzną, Bogiem, prorokiem, sławą i ludźmi! 540. (166) *biada* jemu, bo nie umiał zginąć, jako na walecznego przystało! 481. (167) *Biada* żeglarzom, których ta burza napotka, bo wyjdą na rozbitków wszyscy! 506. (168) *biada* ptakom, co nadleca, *biada* wędrowcom, którzy nadejdą; 536.

Można by tu było wliczyć równoważnik z wykrzyknikiem *wara* bez żadnych innych części zdania, bo w jego semantyce wyczuwa się jakiś element działania:

(169) — [...] *Wara*, choć dowodzisz tysiącem ich [Tatarów] i ubranyś, gdyby odaliska serajów! 499.

Tutaj też chyba należy zapis z rzeczownikiem *dzięki*, który ma dziś, jak się zdaje, charakter wykrzyknika:

(170) *dzięki* im jeszcze, że obrączek żelaznych na dłoń nie wkręcili. 434.

VI. RÓWNOWAŻNIKI Z PODMIOTEM I OKREŚLENAMI ORZECZENIA

Chodzi tu o formacje złożone z podmiotu i okolicznika, z podmiotu i dopełnienia lub z podmiotu i obydwu tych określeń orzeczeniowych. Od zdań różnią się tylko elipsą orzeczenia. Zanika w nich często orzeczenie w postaci osobowej prezentywnej formy słowa *być* w znaczeniu 'znajdować się, przebywać, być obecnym, pokazywać się, być widowym' itp., czasem też orzeczenie wymienione w zdaniu poprzedzającym. Przy klasyfikacji tych struktur trzeba było uwzględnić miejsce akcentu zdaniowego, bo określa on tę część, która zawiera informację będącą celem wypowiedzi, decyduje więc o charakterze równoważnika.

1. Na pierwszy plan wysuwają się tu równoważniki z akcentowanym okolicznikiem miejsca. Do podmiotu i okolicznika miejsca dołączają się niekiedy inne okoliczniki, czasem i dopełnienia, nie wpływają one jednak na charakter tych struktur. Elipsie ulegają tu osobowe prezentywne formy czasownika *być*, najczęściej w 3. osobie obu liczb (*jest, są*) i dlatego równoważniki tej grupy są bardzo bliskie równoważnikom zbudowanym na podmiocie i orzeczniku. W równoważnikach z okolicznikiem *nigdzie* (zob. niżej pod d) zanika orzeczenie *nie ma*.

a. Okolicznik miejsca w postaci wyrażen przyimkowych i przysłówków. Zapisów 4 w partii narratora i 8 w dialogu. Przykłady:

(171) — *Mołodźcy, hej do mnie! Hej, do Zaruckiego! — Ja przy carowej, a moi przy mnie!* 414. (172) a tu coraz *bliżej*, coraz *bliżej huki* i *gwary i wrzaski*; 430. (173) *Księżyc za wiosennym obłokiem*, lecz gotuje się do wyrzenia. 451. (174) — *To mściwe pacholę pobudziło straż zamku i bojary tuż za nami w lesie.* 455. (175) *Jeszcze staj kilka i zatoka wylanej Pratwy tuż przed nimi.* 456. (176) obojętnie poczuje, że *śmierć już w nim*, 466. (177) — [...] *Nie raz, ale sto razy ostrzegły mnie rżeniem, że nieprzyjaciel za borem, za wzgórzem, w borze* — 484. (178) — [...] *Maryna już za Jaikiem* — na lodzie przebyła z ostatkiem młodźców. 500. (179) — *Naprzód — woła — naprzód! Oni tu; i hurysa moja i przekłety jej mąż, potępieniec mojego gniewu!* 508. (180) — *Atamanie, jutro o świcie pogany tu... Nasi w jasyrze u nich.* 524 (181) z przodu równina, a wszystko, co *na równinie*, to śpi w zmierzchu i tego rozeznac nie sposób; 451.

Tutaj też należy zmieścić równoważnik podrzędny z podmiotem w zdaniu nadrzędnym:

(182) jak gdyby gwiazda nocy była marą, na którą spojrzeć pięknie, dopóki *w niebiesiach*, ale z której mało pociechy na ziemi. 457.

b. Wyodrębnić należy równoważniki z okolicznikiem miejsca w postaci przysłówków zaimkowych pytających *gdzie* i *skąd*. Mimo że nie zawsze są akcentowane, pełnią pierwszorzędną funkcję strukturalną, bo domagają się w odpowiedzi akcentowanego okolicznika miejsca. Zapisów 9:

(183) — *Gdzie niewolniki moje? [...] Gdzie hufce, którym kiedyś mówiłem [...]?* 440. (184) — [...] A teraz *gdzie wdzięczność, gdzie nagroda?* 450. (185) — [...] *Gdzie twoje wojska, gdzie dwory, posągi, potęga, gdzie Dymitr, gdzie Zarucki?* 538. (186) — Nuradynie murzo, Nuradynie murzo, *skąd ta zuchwałość?* 498.

c. Tak samo ważna jest funkcja przysłówka zaimkowego względnego *gdzie* w wypowiedzeniach podrzędnych okolicznikowych miejsca, dopełnieniowych i przydawkowych. Zapisów 4:

(187) a *gdzie otchłań* z boku, on nachyla się ku niej, a *gdzie doły*, tam nie odwraca się od nich, ale pędzi prosto i przesadza je w pędzie — 529. (188) — [...] Dziś mi już donieśli, *gdzie ona!* 499. (189) wspomnienie sadów ojcowskich, *gdzie owoców i murawy* siła, 419.

Tu chyba wliczyć by należało 2 równoważniki z podmiotami i ze względny *gdzie* w wypowiedzeniach podrzędnych, okolicznikowym miejsca i dopełnieniowym:

(190) o siodłach ani myśleć, bo, *gdzie* tyło spojrzeć, *przepaść lub cypeł, pieczara lub pochylność*. 509. (191) nie rozpoznasz, *gdzie* się wody kończą, a *piasku początek*, 457.

d. Okolicznik miejsca w postaci przysłówka zaimkowego *nigdzie* (2 zap.):

(192) Znać po kształcie muru, że się jest w okrągłej wieży — ale *nigdzie okna, nigdzie strzelnicy*, jedno grube ściany wszędzie 416.

2. O wiele więcej jest równoważników złożonych z akcentowanych podmiotów i nie akcentowanych okoliczników miejsca. Okoliczniki nie mają tu owego „orzecznikowego charakteru”, który jest właściwy akcentowanym okolicznikom miejsca w równoważnikach poprzedniej grupy. Zapisów w partii narratora 49, w dialogu 3:

(193) *naokoło gasnące ogniska*. 393. (194) a *tu i owdzie* na białym tle *plama krwi*, 393. (195) a *nad tem wszystkim* znowu *plamy krwi gdzieniegdzie* — 394. (196) znać zatem, że *nieład i burza w jej duszy*. 398. (197) głos jego [...] przy końcu tak był okropny, pełny zawziętości i urągania się, że *coś w nim podobnego* do skowyczeń psa wśród nocy zimowej. 398. (198) Słabe światło zaziera przez otwory i szczeliny, *gruzów pod nogami niemiara, zgiełk wiszących urwisk nad głową*, słupy, szronem okryte, jak larwy bieleją. 525.

Wśród tych zapisów jest jeden o ruskiej strukturze typu *U mienia mnogo knig*:

(199) — [...] Dzyryd też w puściźnie mi został lekki, płytki [...], a do tego i *handzar u mnie*, zimny jak wąż, 421.

Do tego można dodać zapis z okolicznikiem stojącym poza równoważnikiem:

(200) — [...] *Za tymi piaski* murawy się zielenią, *kwiecica* niemiara i ocean rozkoszy. 540.

3. Zwracają uwagę 3 równoważniki z podmiotem i akcentowanym okolicznikiem, który można by nazwać akcydencjalnym, jeśli nie akcesoryjnym (ostatni z nich ma podmiot układowy). Elipsie ulegają tu formy *jest* i *są*.

(201) bo jeszcze teraz *on z nią sam na sam*; za tą bramą ona poddanych spotka i już z wysoka nad nim panować będzie. 447. (202) — [...] Jemu się zdało, że *piękne dni lata już z powrotem*, że gdzieś dostał się do róży i do słowika; 449. (203) Maryna wątpi o sobie, wreszcie poznała, że [to wszystko] *na jawie* — o czarach coś jej na myśl przyszło i piersi ścierpły od przemijającego dreszczu. 442.

4. Niewiele jest równoważników złożonych z podmiotów i różnego rodzaju okoliczników czasu. Elipsie ulegają tu różne orzeczenia. Zapisów 7 (5 w narracji i 2 w dialogu):

(204) a *potem — spiski — i mordy!* 420. (205) kiedy działa umilkną, na nowo zaczynają świstać strzały, a *wciąż dwie chmury ich*, jedna naprzeciwko drugiej leci, 422. (206) a *wtedy na nowo gdy i uroczystości* przy buchających płomieniach, wśród szcęków i loskotów, krzyku i tętentu za sztandarem, powijającym w powietrzu — 488. (207) Tu zginie przyjaciel, tam kochanka się zdarzy, a *niebezpieczeństwo w każdej chwili*, a rozkosz idzie za niebezpieczeństwem, 488. (208) „[...] *we dnie chmury czarne, nieporuszone*, chociaż wicher dmie z całej mocy. [...]” 497. (209) — [...] *krwawisz mi serce widokiem tyłu wdzięków, które zaginę przed czasem, bo na jutro pewna zaguba*. 525. (210) *Teraz to południe*; słońce na niebie z chmurami się zabawia, 533.

Można tu jeszcze wliczyć zapis z okolicznikiem czasu w postaci wypowiedzenia podrzędnego:

(211) „[...] *kiedy mróz, to słońce okazałe*, a gwiazd nie policzyć, 497.

5. Mało jest też równoważników złożonych z podmiotu i dopełnienia jako części podstawowych, stanowiących bazę konstrukcyjną równoważnika. Pojawiają się w nich także okoliczniki, pełnią one jednak podrzędną funkcję strukturalną.

a. Na specjalną uwagę zasługują równoważniki z dopełnieniem w postaci tzw. datiwu *possessoris*. Elipsie ulegają tu orzeczenia *jest* i *są*. Zapisów 3:

(212) *Lecz młodej, hożej nad hożemi, cóż wspólnego z kratą u okien, z hakami w ścianach, z kajdanami wiszącymi u drzwi, z nudą i pustynią więzienia?* 434. (213) *Jej ni motyl, ni pączek róży, ni błędne wieczorne dumania, ni błędne nocne trwogi na myśli*, ale państwo i berło, 409. (214) — *Waszmości w pamięci motyl*, a z pamięci wypadło, żeśmy otoczeni wrogami 449.

b. W 4 zapisach jest podmiot z „dopełnieniem czynnika pomocniczego” (termin Klemensiewicza). Elipsie ulega *jest*:

(215) bo jeszcze *z niej młodziuchne dziewczę* — 436. (216) — [...] A dziś *z nich* obojga [konij] *białe kości* na brzegach Pratwy! 483. (217) *Proch z nich* obu dzisiaj, 489. (218) a *wtedy popiół ze mnie i kurzawa*, 544.

c. Za jakiś rodzaj dopełnienia trzeba uznać wyrażenie przyimkowe z *księżycem* oraz zaimki *to samo* w równoważnikach:

(219) „[...] nocy długie, gwiazd jak gdyby nigdzie nie było na niebie, *toż samo* [jest] z *księżycem*. [...]” 497. (220) Zawój łśni mu się futrem i połyska[ją] dyamenty, *kolczuga* [czyni?] *to samo*, 529.

d. Inne dopełnienia (5 równoważników):

(221) — Ha, poznała! Bierzcie go, bierzcie ją! *Dla niego męki, dla niej czwarty mąż*. 531. (222) [Maryna:] — Grób mu wykopiemy [...] [Zarucki:] — *Dziś ja synowi t w e m u, a mnie jutro kto?* 514. (223) „*Wieczny odpoczynek tobie, Hrehory!* Byłeś dzielnym w boju”. 524.

VII. PODMIOT Z PRZYDAWKĄ LUB BEZ NIEJ W FUNKCJI RÓWNOWAŻNIKA

Przy badaniu równoważników zbudowanych z samych rzeczowników lub z rzeczowników określonych jakimiś formacjami przymiotnikowymi pojawiają się niekiedy wątpliwości, często bowiem trudno ustalić, czy ma się do czynienia z podmiotem i przydawką, z podmiotem i orzecznikiem przymiotnym czy wreszcie z orzecznikiem rzeczownym i jego przydawką. Takich wątpliwych wypadków spotkałem 10 (2 w dialogu, reszta w narracji). Nie cytuję ich, bo zajęłoby to, razem z interpretacją, zbyt wiele miejsca. Wliczam je do równoważników z podmiotem.

a. Niewątpliwie z podmiotem mamy do czynienia w zapisie

(224) *liczy bitwy, których konieczność, nim do Moskwy się dostanie*; 436.

gdzie *których* jest swego rodzaju przydawką podmiotową (= które są konieczne).

b. Podmiotem również jest rzeczownik w równoważniku okolicznikowym warunku (po *gdyby nie*):

(225) Padł na kobierzec i *gdyby nie oddech głuchy, ciężki, przerwany*, miałbyś go za trupa. 547.

c. Niewątpliwie podmiotami są rzeczowniki przy dodatkowych wyznacznikach *jeszcze, dopiero, może* (zapisów 5; ostatni, 230, ma charakter zdania eliptycznego):

(226) podobno *jeszcze jedne drzwi* do wybicia, a potem tłuszcza wrogów zwali się do komnaty. 430. (227) *Jeszcze staj kilka* i zatoka wylanej Pratwy tuż przed nimi. 456. (228) *chwila jeszcze*, a osaczą go wrogowie. 531. (229) most [...] wisi nad przepaścią, bez poręczy, cienki, drżący od kroków carowej, choć dopiero doń się zbliża. — *Cóż dopiero*, kiedy na nim stanie! 417. (230) nie wiedzieć, co go wstrzymało — *może towarzysze*, którzy rzędem za nim stanęli. 452.

d. Mniej pewna — przy wątpliwościach pokazanych wyżej — jest podmiotowość niektórych rzeczowników w innych równoważnikach tej klasy. Cytuję ich część:

(231) A naokół, w prawo i w lewo, jakby na pobojuwisku, porzucone *kożuchy, kołpaki, oręże*; strzały wbite w grude, tkwią ostrzem, pierzem drgają za podmuchem wiatru. *Sajdaki* próżne, *kubki* z drzewa, *czary* miedziane, *rzemienia* od chartów i ogarów, *sieci i pale, trąbki i torby*; a nad tem wszystkim znowu plamy krwi gdzieś — *i popiół szary i węgle*, co, konając, sypną czasem iskrami. 394. (232) — [...] *Płomień i dym*, hurysso moja, *płomień i dym*. [...] *Rzeź i jęki*. [...] 407. (233) z tych [wieź] najwyższa w głębi podworca, otoczona galeryami, *schody* z gotyckimi i wschodnimi ozdoby, na pół twierdzą, na pół minaretem się wydaje, 423. (234) Dziki *wrzask*, szalony *gwar, szczęki i łoskot*; nieprzyjaciele wałą ku podwojom carrowej. 427. (235) *Licha pościel* i brudne *wezgłowie*, obok piec żelazny, w którym dogorywają rude popioły. 437—438. (236) Tu mignie szabla wśród ogniów, to poła burki zakręci się na rozwalinach, to głowa czasem wyjrzy, *broda, wąs, zroszone iskrami, czoło* zwęglone, *oczy* pełne żaru, a reszty ciała nie widać, bo gdzieś zanurzone w gruzach i popiołach. 464. (237) Wzrok obraca dokoła: *co wierzchołek, to znak nieprzyjacielski*; 520.

Wszystkich równoważników zbudowanych z podmiotów (pokazanych pod a, b, c i d, łącznie z wątpliwymi) jest 35 w partii narratora i 8 w dialogach. Przy liczeniu za jeden równoważnik uważałem zestaw kilku rzeczowników określonych wspólną przydawką oraz zestaw podmiotów, z przydawkami lub bez nich, stojących bezpośrednio obok siebie (np. w zapisie 231 widzę 2 równoważniki, w zapisie 234 tylko jeden itp.; są to podmioty szeregowy).

VIII. DOPEŁNIENIA I OKOLICZNIKI W FUNKCJI RÓWNOWAŻNIKÓW

1. Równoważników z dopełnieniami oraz okolicznikami (czasu i sposobu) jest tylko 2:

(238) — [...] *Ale o tem później* — teraz znaj mnie, jakim jestem, 400. (239) — [...] *Ogień, co krąży po mnie, jest wieczną ci tajemnicą, córko północy; ale z nim tak ostrożnie, jako z płomieniem Allaha* — bo on równie zabijać umie! 543.

2. Równoważniki z okolicznikiem miejsca trzeba podzielić na dwie grupy:

a. Rozkazujące i życzące, w których łatwo domyślić się czasu terazniejszego i podmiotów w 2. osobie (w zapisie 245 w 1. osobie); okoliczników 11, wszystkie w dialogu:

(240) — *Mołodźcy, hej, do mnie! Hej, do Zaruckiego!* 414. (241) — [...] *Hej, do więzienia nazad!* 450. (242) „*Do siodła i zbroi!*” 492. (243) — *Naprzód* — woła — *naprzód!* 508. (244) — *Przez Allaha, za mną!* — krzyknął [...] — *za mną, to Zarucki!*

509. (245) „A więc *dalej*, a więc *dalej*, ku tej skale, [...] — u jej szczytu raz ostatni walczyć i zginąć chcę!” 526;

b. Równoważniki podrzędne okolicznikowe miejsca w postaci przyśłówków zaimkowych względnych *skąd* i *gdzie*:

(246) nie wiedzieć, *skąd*, ale przyszło do tego, że giermek zmusił ją do milczenia. 421. (247) — [...] perzyna lata po niebie, sama nie wie, *gdzie*, jak stado przelektłych wróbli. 407. (248) Wkrótce się rozwidni i zmrok podziewa się nie wiedzieć *gdzie*, tak jak promienie podziewały się przed chwilą. 454.

3.. Niewiele jest też równoważników z okolicznikiem przyczyny:

(249) Raz tylko podniósł głowę, i to *nie z namysłu* — *przypadkiem*, nie wiedzieć, *dlaczego*, 553. (250) nachyla się ku niemu, sama nie wiedząc, *dlaczego*, 436.

4. Okoliczniki sposobu, miary i skutku w funkcji równoważników:

(251) w duchu głęboko się namyśla; zapewne *nie trybem ludzi*, którzy ważą na szali roztropności zamiary 535. (252) — Ha, pamiętam, raz tylko uderzyłem — *za słabo!* 499. (253) — [...] broniliśmy się [...]. *Darmo* — *darmo!* 406. (254) *Napróżno!* Brama już wybite; 426. (255) dobywając sił, jak gdyby na polu bitwy z wrogiem. *Napróżno*: co ujdą kroków kilka. zsuwają się nazad na kłębach śniegu — [...] *Napróżno, napróżno* — skała odpiera ich ciągle; 528. (256) *Napróżno, napróżno!* Jakąż siłą potrafi zaprzec u siebie ten dreszcz, który po nim bieży? 535.

5. Dopełnienia w funkcji równoważników (5 zapisów, dialog):

(257) — Pomścicie mnie, Waszmoście! *Zemsty, zemsty za panią waszą!* 414. (258) — [...] soroków sobolich trzysta dam tobie w zapłacie. — [...] *Soroków trzysta.* 501—502. (259) — [...] Czemu wyniosłem się? *Oto błyskawicą mej szabli.* 501. (260) szepcze: „*W imię Ojca*” — 549.

IX. PARTYKUŁY NIE I TAK W FUNKCJI RÓWNOWAŹNIKÓW

Partykuła *nie* została zapisana w *Agaj-Hanie* jako równoważnik zdania 11 razy (w narracji 4 i w dialogu 7), a partykuła *tak* tylko raz (w dialogu). Przykłady:

(261) — [...] Myślisz, żeś wdową po dwóch Dymitrach, carową moskiewską [...]? — *Nie.* — Jesteś dla mnie Maryna, 398. (262) Wszakże niebezpieczeństwo dokoła, [...]! *Nie* — ona stoi i patrzy w ciemną komnatę. 418. (263) mógłby był ich ranić od dawna, ale *nie* — on zabić chciał. 404. (264) — *Tak*, mój ojciec świętą położył głowę w bitwie z Dżarmidem na Kiafelu błoniach. 404.

ZESTAWIENIA I WNIOSKI

Przydałaby się tutaj tabela wykazująca wszystkie typy równoważników z liczebnością ich występowania w obu strukturach podawczych tekstu, tzn. w partii narratora głównego i w tekstach osób przed-

stawionych (dialog). Nie ma tu jednak na nią miejsca. Nie ma też miejsca na dokładne przedstawienie funkcji stylistycznych poszczególnych konstrukcji. Ograniczam się więc do spraw najważniejszych.

1. W przedstawionym materiale są równoważniki, które można by uważać za normalne, niewymienne, więc stylistycznie neutralne środki komunikacji językowej. Zajmijmy się nimi.

Równoważniki z orzeczeniem typu *spętano* i *tknięto* (I 4c), dziś w języku literackim stylistycznie nie nacechowane, użyte w wypowiedzi postaci przedstawionej (dialog) świadczą o literackości języka tej postaci, stanowią więc przyczynek do jej charakterystyki. To samo można powiedzieć o imiesłowowych równoważnikach zdania (z *-ąc* i *-wszy, -wszy, IV*), które dziś, a być może także w czasach Krasińskiego, są wyłącznie literackie. Konstrukcje z *powinien* i *winien* (I 4a) oraz z *trzeba* i *można* (II 2a i b), wyglądające na stylistycznie neutralne w języku literackim i potocznym, wyrażają czas teraźniejszy, a funkcja czasu teraźniejszego w partii narratora, przedstawiającej najczęściej przeszłość, jest bardzo wyraźna. Równoważnik typu *Żeby pierścień w y j ą ć, musiał dobyć kindżału* (III 2c) może być cennym przyczynkiem do charakterystyki stylu autora piszącego w czasach, kiedy można było użyć obcych z pochodzenia, łacińskich czy francuskich, konstrukcji typu *Musiał dobyć kindżału, by w y j ą ł pierścień* (jest kilka takich w *Agaj-Hanie*); nadto równoważnik ten może być użyty błędnie (*Ledwo [jej] szubę zostawili, by z a k r y ć się od zimna*) lub niezgodnie z zasadą obowiązującą w języku literackim (*Ręką znać dała, by p ł y n ą ć ku miastu*).

Wniosek: wszystkie równoważniki mogą funkcjonować stylistycznie, wszystkie więc winny być przedmiotem zainteresowania badacza stylu.

2. Dla stylistyki *Agaj-Hana* (i ogólnej) ważne są liczbowe stosunki między równoważnikami a zdaniami w narracji i dialogu. W naszej powieści przedstawiają się one następująco:

	zdań (z eliptycznymi)	równoważników	razem
narracja	82,2% (3767)	17,8% (817)	100% (4584)
dialog	82,2% (1076)	17,8% (233)	100% (1309)
razem	82,2% (4843)	17,8% (1050)	100% (5893)

Z zestawienia wynika, że różnic między tekstem narratora a tekstami dialogowymi nie ma.

Język *Agaj-Hana* jest jednak językiem literackim, wyłączmy więc z równoważników konstrukcje z orzeczeniem typu *spętano* i *tknięto*, imiesłowowe równoważniki zdań oraz równoważniki typu *Żeby pierścień wyjąć* (bez potocznych i błędnych) zakładając, że nie funkcjonują stylistycznie w *Agaj-Hanie*. Zestawienie się zmieni:

	zdań i „równoważników neutralnych”	równoważników o wyraźnej funkcji stylistycznej	razem
narracja	89,2% (4087)	10,8% (497)	100% (4584)
dialog	84,9% (1111)	15,1% (198)	100% (1309)
razem	88,2% (5198)	11,8% (695)	100% (5893)

Równoważników niewątpliwie funkcjonujących stylistycznie jest stosunkowo więcej w dialogach.

3. Nie można zapominać o tym, że równoważniki bardzo często wyrażają gramatyczny czas teraźniejszy, współczesny do chwili wypowiedzi, i że funkcja tego czasu w narracji, zwłaszcza głównej, jest bardzo poważna. W *Agaj-Hanie* jest tych prezentywnych równoważników sporo: w narracji 434, w dialogu 169. Zaliczyłem do nich powstałe wskutek elipsy prezentywnych form czasownika *być* (I 1—3, 4a i 5, II, III 1a—e, VI 1—3 i 5a, b), sformułowane jako rozkazujące i życzące (III 2a i b, V, VIII 2a) oraz równoważniki z partykuł *tak* i *nie* (IX). By zbadać stopień nasycenia obydwu struktur podawczych tekstu równoważnikami prezentywnymi, należy od ogólnych liczb równoważników (817 w narracji i 233 w dialogu) odjąć równoważniki wyrażające tylko czas przeszły (typy *Obóz zwinięty* i *spętano, tknięto*, I 4b, c) oraz równoważniki wyrażające czas ustosunkowany nie do chwili mówienia, lecz do gramatycznego czasu wypowiedzi nadrzędnych (typy *żeby wyjąć* i imiesłowowe równoważniki zdania z *-ąc* i *-wszy*, *-wszy*, III 2c i IV); jest ich łącznie 329 w narracji i 36 w dialogu. Procent należy obliczyć od reszty: 488 w narracji i 197 w dialogu. Z obliczenia wynika, że w narracji jest 59,7% równoważników prezentywnych, w dialogu 84,5%. Nie są to jednak liczby mówiące o nasyceniu tekstu czasem teraźniejszym w ogóle. Należałoby tu jeszcze uwzględnić zdania prezentywne.

4. Równoważników z podmiotem (rzeczownikowym lub, rzadziej, zaimkowym) i orzecznikiem, z podmiotem i określeniami orzeczenia oraz z samym podmiotem rozwiniętym i nie rozwiniętym jest w *Agaj-Hanie* w partii narratora ok. 220 i w dialogu ok. 90 (w narracji ok. 5%, w dialogu ok. 7%, licząc od ogólnych liczb zdań i równoważników, tzn. od liczb 4 584 i 1 309).

Przedstawianie rzeczywistości przez enumerację nazw jej elementów (przedmiotów i aktów) zwykle skraca opisy, dając wrażenie ich szkicowości, i przyśpiesza tempo akcji. W *Agaj-Hanie* sprawa nie jest prosta: częste i nieraz bardzo rozbudowane przydawki sprawiają, że szkicowy w zamierzeniu obraz staje się obszernym tworem malarskim, a tempo narracji bywa niejednokrotnie bardzo zwolnione. Jest to konflikt, który sprawia, że w powieści Krasieńskiego brak epickiego spokoju.

5. Większość struktur równoważnikowych, właściwa przede wszystkim językowi kolokwialnemu, wnosi do narracji głównej spory ładunek emocji. W *Agaj-Hanie* tę emocję potęguje emocjonalne i poetyckie słownictwo. W niektórych równoważnikach (*Im nie mroźno, im dobrze, im doma wśród zawiei i śniegów., Takim życiem żyć wieki całe i nie umrzeć nigdy, mogąc umrzeć codzień!* itp.) kumulacja ekspresywnej funkcji struktury równoważnikowej i słownictwa jest szczególnie wyraźna.

6. Zwrócić jeszcze należy uwagę na ruskie konstrukcje równoważnikowe: *My nie bisurmany, Ty młody i niewierny*, a także na pozostające z nimi w związku *Ja tu panem na całą pustynię i Ty jego żoną* (elipsa łącznika w 1. i 2. osobie); także *Handżar u mnie* w znaczeniu 'ja mam handżar'.

I jeszcze jedna uwaga, tym razem dla badacza składni.

Analizę równoważników utrudnia brak precyzji w dotychczasowych ustaleniach syntaktologicznych. Odczuwa się np. brak dokładnego określenia istoty orzekania, ustalenia funkcji składniowych przysłówka i bezokolicznika, określenia granicy między równoważnikiem a zdaniem eliptycznym itp. Przy takiej analizie łatwo ustalić listę mankamentów, ale czy łatwo będzie im zaradzić?